

Наталія Макаренко

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ЗМІН ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

У статті розглядаються причини кількісних змін українців та росіян на Донбасі наприкінці ХХ ст. Серед основних чинників розглянуто особливості природного приросту, народжуваності, міграційного руху серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців та росіян. Увага приділена соціополітичним чинникам, які мали безпосередній вплив на кількісну динаміку українців та росіян, процес етнічної реідентифікації.

Ключові слова: *етнічна структура, природний приріст, народжуваність, біетнор, етнічна ідентифікація.*

Nataliia Makarenko. Modern transformation process in ethnic structure of Ukraine (on Donbas example). *Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Donetsk and Lugansk areas in a*

period between the censuses of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: *ethnic structure, ethnic self-identification, biethnor.*

Одним з основних напрямів сучасної етнодемографії став аналіз регіональних тенденцій демографічних процесів, чинників змін етнічної конструкції регіонів України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Як фактори, які призводять до змін етнічного складу населення того чи іншого регіону, виступають відмінності в показниках природного і міграційного рухів, а також соціальні процеси, які можуть спричиняти зміни в етнічній самосвідомості і самоідентифікації. Дослідження кумулятивного ефекту цих складових, вплив кожного з них окремо на зміну етнічної конструкції Донбасу на перетині ХХ–ХХІ ст., є *метою даної статті*. Особливий наголос в роботі ставиться на соціально-політичному чиннику, його ролі в трансформаційних процесах.

Сучасні вчені-етнодемографи останнім часом звертають пильну увагу на соціальну сферу. Ми поділяємо, запропоноване російським демографом А. Г. Волковим тлумачення демографії як «науки про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу [1, с. 113]. Додамо, що не існує «неетнічних» носіїв-суб'єктів суспільного життя, що реальне суспільне життя відбувається в конкретно-історичній етнічній формі і «етнічність» є невід'ємною формою цього процесу, невід'ємною властивістю всіх відомих науці локалізацій суспільного життя.

Український етнодемограф В. Піскунов, поділяючи таку точку зору наголошує, що центральна за актуальністю проблема сучасної демографії – проблема осмислення механізму «суспільно-історичної обумовленості» відтворення населення [2, с. 8]. Дослідник також акцентує на тому, що зміна іпостасі демографії можлива тільки тоді, коли до сфери наукового інтересу фахівців-демографів потрапить предмет дослідження, який характеризує не тільки «чисте» в абстракції від соціального та суспільного (*етнічного – прим. Авт.*) існування носіїв суспільного життя, а їх буття у певній,

а саме – «суб’єктній» формі-якості, тобто коли вони стануть фіксувати людей... як носіїв, яким притаманні «суб’єктивні» властивості-потенції, які вони багатьма способами і у різних формах маніфестують-являють, використовують... у зв’язках між собою [3, с. 178-205].

Акцент, зроблений в статті на соціополітичному чинникові, який мав безпосередній вплив на динаміку чисельності українців та росіян, і, зокрема, на процес етнічної реідентифікації, посилює *актуальність і новизну* статті.

Досить активно заповнюватись наявні дослідницькі прогалини у вивченні специфіки етнодемографічних процесів в Україні почали в останні півтора десятиліття. Окреме місце в системі сучасного аналізу з етнодемографічної проблематики посідає монографія, підготовлена колективом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівцями Державного комітету статистики України за науковою редакцією І. Кураса та С. Пирожкова [4]. Основними завданнями видання стали презентація теоретико-методологічних та методичних питань проведення перепису населення, обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх основі концептуальних засад державної демографічної політики. Втім, автори праці не ставили за мету здійснення системного дослідження соціально-демографічного розвитку України 1959–2001 рр. Ґрунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. був одним із напрямків наукового доробку В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [5]. Вагомим внеском у дослідження демографічного розвитку України стало видання колективної монографії, підготовленої співробітниками Інституту економіки НАН за наукового керівництва В. Шешенко [6]. У книзі проаналізовані теоретико-методологічні та методичні засади вивчення кризових феноменів, зокрема депопуляції, надана загальна характеристика передумов її виникнення. Однак регіональні тенденції демографічних процесів, особливості етнодемографічного розвитку суспільства в роботі вивчені епізодично.

Останнім часом з'явився ряд наукових розвідок, в яких вивчаються етнодемографічні процеси в окремих регіонах країни. В етногеографічних, економічних, демографічних дослідженнях доведено, що кількісні та якісні показники відтворення населення визначаються соціополітичними-чинниками і умовами життя. Для нашої держави характерний дуже великий діапазон коливання цих умов і, відповідно, істотні територіальні відмінності в рівнях та динаміці показників відтворення населення. З'явилися роботи, в яких за результатами підсумків переписів населення 1989 та 2001 рр. аналізувалися регіональні фактори, які впливають на динаміку сучасних етнодемографічних процесів: особливості коефіцієнтів природного приросту, етнічної диференціації смертності, народжуваності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів [7]; а також територіальні особливості відтворення населення [8]; вплив навколишнього середовища на демографічну специфіку тощо [9].

Почнемо розгляд причин змін етнічної конструкції Донбасу наприкінці ХХ ст. з динаміки кількісного складу населення. Так, загальна кількість населення Донбасу за 1989-2001 рр. скоротилась на 799 000 осіб (486,2 тис. – у Донецькій і 316,8 тис. – у Луганській) [10, с. 63]. На Донеччині кількість українців зросла на 50 717 тис. осіб, або на 1,7%. При цьому питома вага українців серед жителів Донецької області зросла (порівняно з 1989 р.) на 6,2% [10, с. 199-210] і становила у 2001 р. 56,9%. Частково це можна пояснити тим, що збільшення кількості українців відбувалося на фоні скорочення загальної чисельності населення. У Луганській області за 1989-2001 рр. кількість українців зменшилась на 9 847 осіб, або 0,7%. Проте питома вага українців серед жителів області зросла на 6,1 відсоткових пунктів (з 51,9% до 58%). У цілому, кількість українців на Донбасі за міжпереписний період зросла на 40 870 осіб, а питома вага українців серед загальної чисельності населення Донбасу збільшилась на 6,2% від 51,3% у 1989 р. до 57,4% у 2001 р.

Росіяни є другою за чисельністю етнічною групою на Донбасі. За міжпереписний період Донецька область стала регіоном, де відбувся один з найбільших кількісних спадів росіян. Їхня

кількість за 1989–2001 рр. зменшилася на 471 692 особи, або на 20,4% (для порівняння – в АРК на 512,1 тис., у Харківській області – на 312,2 тис., у Дніпропетровській – на 308,2 тис.) і нараховувала на час перепису населення 2001 р. 1 844,4 тис. осіб. У результаті інтенсивного зменшення чисельності росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної чисельності населення Донецької області. За період 1989–2001 рр. питома вага росіян зменшилася з 43,6% від всього населення області – до 38,2%, тобто на 5,4 відсоткових пункти [10, с. 193-230].

У Луганській області кількість росіян, порівняно з 2001 р., зменшилась на 287 218 осіб, або на 22,5%, а питома вага на 5,8 відсоткового пункти і складала 39,0% у 2001 р. проти 44,8% – у 1989р. Питома вага росіян серед загальної чисельності населення Донбасу зменшилась з 43,8% у 1989 р. до 38,6% у 2001 р. В абсолютних числах їхня кількість за міжпереписний період зменшилася на 758 900 осіб. Внаслідок того, що сукупна чисельність етнічних меншин в Донецькій і Луганській областях також скорочувалася дуже інтенсивно (протягом 1989-2001 рр. питома вага етнічних меншин у Донецькій області скоротилась з 49,3% до 43,1%, у Луганській з 47,6 % до 41,3%), частка росіян у сукупній чисельності етнічних меншин Донбасу залишилась протягом досліджуваного періоду майже незмінною і становила 88,4% в 1989 р. і 88,6% в 2001 р. Для порівняння, по Україні в 1989 р. частка росіян становила 80,92% сукупної чисельності етнічних меншин, а в 2001 році – 79,29 % [10, с. 193-230].

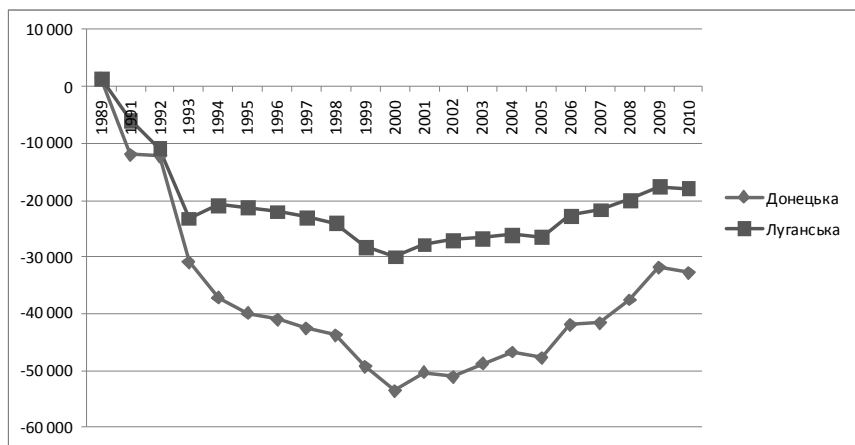
Постає питання, за рахунок чого сталися вагомі зміни в чисельності всіх етнічних груп в Україні в цілому і на Донбасі зокрема? Згідно з демографічною теорією, зміни у формуванні чисельності населення визначаються характером його природного і міграційного руху.

Почнемо з аналізу природного руху населення Донбасу. Для дослідження його характеру нами складений баланс природного руху населення Донбасу протягом 1989–2010-х рр. (див. графік 1).

Очевидно, що протягом 1989–2010 рр. відбувалось природне зменшення населення Донецької та Луганської областей (внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених).

Графік 1

Природний приріст (+/-) населення Донбасу, тис. осіб

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора [11].

Перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для етнічно стратифікованого статистичного аналізу. Але в нашому розпорядженні є дані природного руху населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. Згідно з наявними статистичними даними, протягом 1995–2010 рр. природний приріст населення мав від’ємне значення 40,5 тис. осіб щорічно в Донецькій області і 24,6 тис. осіб в Луганській. Логічно припустити, що природний приріст (зменшення) українців і росіян (які становлять 56,9% і 38,2% населення Донецької та 58,0% і 39,0% Луганської областей на 2001 р.) відбувся відповідно їхньої частки в загальному складі населення (детальніше див. Табл. 2, ч. 2). Для уточнення зауважимо, що коефіцієнт природного зменшення в українців був вищим, ніж у росіян (–4,4‰ в українців і –2,7‰ у росіян за 1989–2001 рр.). Звичайно запропонований алгоритм (розрахунки на його основі природного приросту (зменшення) населення Донбасу протягом 1995–2010 рр. представлені в Табл. 1) не дає абсолютно статистично точної картини природного руху українців та росіян, але дає нам уяву про тенденцію і максимально наближені дані щодо процесу їхнього природного зменшення.

Таблиця 1

	Донецька обл.				Луганська обл.				
	1995-2001 тис.	2002-2005 тис.	2006-2010 тис.	1989-2010 тис.	1995-2001 тис.	2002-2005 тис.	2006-2010 тис.	1989-2010 тис.	
Українці	-182,3	-110,6	-105,6	-450,1	Українці	-122,4	-61,6	-58,0	-256,2
Росіяни	-102,2	-74,2	-70,9	-302,2	Росіяни	-68,8	-41,4	-39,0	-172,3

Джерело: дані Держкомстату України.

Розрахунки автора [12, с. 122-125; 13, с.131-137].

Отже, українці внаслідок процесів природного зменшення, втратили на Донбасі протягом 1989–2001 рр. 409 265 осіб., росіяни – 209 479 осіб.

Найважливішим компонентом природного приросту населення є *народжуваність*. В Україні протягом останніх двадцяти років народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення і, паралельно зі зростаючою смертністю, поглибила процес депопуляції населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983–1991 рр.) визначальною рисою було зниження коефіцієнту народжуваності по Україні (з 16‰ у 1983 р. до 12,1‰ у 1991 р.), а також перехід до нового режиму плідності. У зазначений період коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. На етапі від останнього радянського перепису населення 1989 р. до першого Всеукраїнського 2001 р. чисельність народжених скоротилась приблизно на 41% (більше ніж на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш стійкий дітородний контингент. Прикметними для періоду 1983–1991 рр. виявилися два роки, які мали рекордно низьку, за останні 40 років, кількість немовлят: це 1983 р. та 1986 р. Вчені мотивують такі спалахи низької народжуваності демографічною історією країни. Другий етап спаду народжуваності розпочався у

1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема у 2001 р., коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7‰). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р. У новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр. встановилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1‰, досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн.).

Для характеристики народжуваності необхідним є аналіз статевий і вікової структури населення. Важливе значення мають показники *вікової структури* населення Донбасу. Дані перепису 1989 р. свідчать, що за часткою населення працездатного віку росіяни та українці майже не відрізнялися. Баланс українців-росіян у віці, *молодшому за працездатний*, склався на користь росіян, а у віці, *старшому за працездатний*, – на користь українців. Середній вік населення в українців був дещо вищим: тобто російські чоловіки та жінки у 1989 році в середньому були дещо молодшими за українців.

Таблиця 2

**Розподіл населення
найбільш численних національностей Донбасу
за віком [14, с.51-59, 102-109; 15, с. 62-71, 114-121].**

	Питома вага в загальній чисельності населення осіб у віці, %									
	Молодшому за працездатний		Працездат- ному		Старшому за праце- здатний		60 років і старше коефіцієнт старіння)		Середній вік насе- лення	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українці	20,6	17,2	56,8	57,6	22,5	25,2	7,2	22,8	41,0	39,5
Росіяни	24,9	15,0	56,7	59,8	18,5	25,3	6	30,9	40,0	40,7
Греки	14,5	13,9	52,8	52,7	32,7	33,4	9,7	38,2	43,1	43,9
Білоруси	11,6	5,3	67,4	52,5	21	42,3	7,2	27,8	50,4	50,4
Татари	15,8	10,1	65,1	59,3	19,2	30,6	6,8	22,9	45,1	44,6

Таким чином, протягом 1989–2001 рр. відбулися зміни у віковій структурі російського та українського населення на Донбасі, а саме: українське населення помолодшало, а російське – постарішало. Крім того, за період між переписами серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний (див. табл. 2), і за цим параметром українці випереджали всі інші етнічні групи (зазначимо, що в сільській місцевості, де відмінності вікової структури українців та росіян менш істотні, ніж в міських поселеннях, зміни співвідношення кількості представників цих етносів протягом 1989–2001 рр. були не такі різкі) [16]. Українці мали кращий демографічний потенціал, через вищу серед усіх етносів частку осіб у віці, «молодшому за працездатний», і найнижчу у віці «старшому за працездатний». Збільшилась питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку чисельності українців.

Важливою для аналізу змін етнічної структури Донбасу наприкінці ХХ ст. є динаміка *сумарного коефіцієнта народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності). Так, сумарний коефіцієнт народжуваності, який у 1986 р. по Україні становив 2,06 дитини, у 2001 р. – вже 1,09 дитини. Економічні труднощі 1990-х рр. внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів укладання шлюбів і народження дітей У 2003 р. сумарний коефіцієнт народжуваності зрушив з критичної позначки і за два роки його значення зросло на 10,1%, що становило 1,21 дитини. Протягом 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав в середньому на 3,6% і становив у 2009 р. – 1,45 дитини (по Україні в цілому), а в Донецькій і Луганській областях – 1,3 (див. Табл. 3). Це означає, що кожна українська жінка в середньому за весь дітородний період може народити більше однієї дитини. Але навіть за таких умов просте відтворення може відбуватися лише наполовину.

Таблиця 3

Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)	1989-1990	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009
Україна	1,8	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Донецька обл.	1,6	0,9	0,9	0,9	0,9	1	1	1,1	1,2	1,3	1,3
Луганська обл.	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1	1	1,1	1,3	1,3

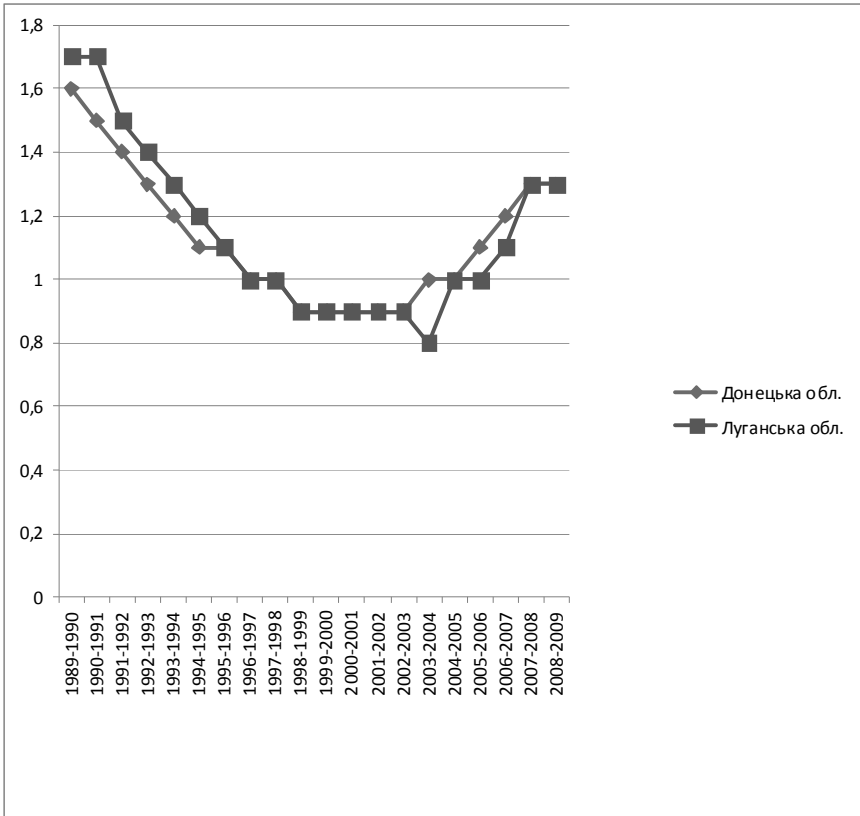
Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989-2009 рр. зображена на графіку 2.

Як свідчать статистичні дані, порівняно із загальноукраїнською, в Донецькій та Луганській областях відстежується несприятлива ситуація. Народжуваність на Донбасі в 1990 р. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10 – 15%, у 2001 р. – на 18%. Порівняно із середньоукраїнським рівнем в 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі був 1,3 дитини, тобто нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%) [11].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок протягом усього дітородного періоду (15-49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім. Гостре зниження відтворення материнського покоління (на 32,95%) відбувалось в Україні протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки).

Графік 2

**Сумарний коефіцієнт народжуваності Донбасу
1989-2009 рр. (на 1 жінку)**

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора [11].

Аналізуючи загальний нетто-коефіцієнт відтворення населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр., стає очевидним, що порівняно з 1988–1989 рр., у 2002–2003 рр. нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) скоротився у два рази! Тобто, нетто-коефіцієнт відтворення українців та росіян (які становлять 95% і 97% населення Донецької та Луганської областей) відповідно у 2002–2003 рр. скоротився у два рази і склав 0,445% проти 0,869% у 1988–1989 рр.

Таблиця 4

Нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002-2009 рр. (на 1 жінку), ‰ (промiле) [11]

	Донецька	Луганська
2002-2003	0,445	0,453
2003-2004	0,472	0,467
2004-2005	0,487	0,463
2005-2006	0,512	0,493
2006-2007	0,542	0,530
2007-2008	0,582	0,559
2008-2009	0,607	0,588

Протягом 2002-2009 рр. нетто-коефіцієнт відтворення зростає (див. Табл. 4). У 2009 р. він досяг рівня 0,689 по Україні і 0,600 – на Донбасі, що недостатньо для відтворення населення, але в цілому типове для більшості розвинених країн.

Шлюбний стан також став фактором, який вплинув на співвідношення кількості росіян та українців в Україні протягом останніх 20 років. За даними Л.Колесник, серед росіян Південно-Східного регіону лише 42% були у мононаціональному шлюбі. На думку Л.Колесник, низький рівень ендегамності російського населення регіону зумовлений як культурною близькістю росіян та українців і тривалим досвідом міжетнічних контактів, так і високим рівнем урбанізації і дисперсним характером розселення росіян серед українців [16, с. 66].

Протягом 90-х рр. ХХ ст. спостерігалось зменшення частини ендегамних родин на Донбасі. Так, у 1991 р. до шлюбу з нареченими своєї національності вступало 48,1% чоловіків і 46,1% жінок у Донецькій області, 50,9% і 49,1% – у Луганській, а у 1994 р. вже 46,1% і 45,6% – у Донецькій, 48,0% і 48,2% – у Луганській [12, с.122-125; 13, с. 131-137]. Якщо в 1/5 опитаних росіян у 1999 році матері були українками, а у 1/10 – українцями були батьки, то вже половина (45%) самих опитуваних мали шлюб з українцями [17, с. 89]. Про значну роль асиміляційних процесів у формуванні шлюбних пар свідчить і досить високий загальний коефіцієнт народжуваності у

росіян та українців навіть у період несприятливої статевої пропорції (особливо після 1995 р.).

Як наслідок, від початку 1990-х рр. відбувалося неухильне зростання частки дітей, народжених матерями-українками. Частка немовлят, народжених у Донецькій області матерями-українками збільшилася за період 1989–1994 рр. на 4,5%, в Луганській – на 4%, а її щорічний приріст становив, пересічно, 0,8% [18, с. 173-175; 13, с. 131-137]. При цьому частка немовлят, народжених в Донецькій області матерями-росіянками, зменшилась за відповідний період у Донецькій області на 3,3%, у Луганській – на 4,1%, тобто щорічне зменшення становило 1,2% [18, с. 173-175; 13, с. 131-137]. Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості. Отже, частина росіян, які мали змішане етнічне походження, тобто були народжені в українсько-російських родин, у 2001 р. визнали свою належність до українців, чим також пояснюється збільшення кількості і питомої ваги українців. Збільшення кількості шлюбів, як вже зазначалось, позитивно впливає на відтворення населення в цілому, а в умовах Донбасу об'єктивно сприяє збільшенню питомої ваги українців.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. Донбас мав один з найнижчих, порівняно із загальноукраїнським, рівень народжуваності, який не забезпечував навіть просте відтворення населення, а нетто-коефіцієнт населення за міжпереписний період скоротився вдвічі. Сучасні умови народжуваності та смертності населення на Донбасі не зможуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім. Природній приріст населення Донбасу, зокрема українців та росіян, протягом 1989–2011 рр. мав від'ємне значення і відбувався процес скорочення населення. Зауважимо, що основні демографічні показники природного приросту (зменшення), коефіцієнти народжуваності, вікові, статеві, шлюбні показники для українців та росіян не мають суттєвого розрізнення. Отже, статистично-демографічні розрахунки не дають об'єктивного підґрунтя для пояснення збільшення кількості українців (нагадаємо, що згідно з даними переписів за міжпереписний період кількість українців на Донбасі зросла на 40 870 осіб) і такого масштабного (кількість

росіян за міжпереписний період зменшилася на 758 900 осіб) скорочення росіян.

Можливо причиною змін в етнічній структурі Донбасу наприкінці ХХ ст. стали міграційні процеси? Спробуємо підтвердити або спростувати цю тезу на фактологічному матеріалі. Визначимо для початку загальну міграційну тенденцію, що характерна для українців та росіян наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Зауважимо одразу, що складність подібного аналізу зумовлена тим, що з другої половини 1990-х рр. були введені паспорти нового зразку, в яких була відсутня ознака «національність».

Протягом 1991-1999 рр. на території України спостерігався справжній «міграційний» бум. Росіяни були другою за кількістю (після українців) групою мігрантів, яка прибувала в Україну. Загальна чисельність росіян, які іммігрували в Україну за вказаний період, становила 818,8 тис. осіб, українців – 929,3 тис. осіб. В цей ж самі роки (1991–1999 рр.) з України емігрувало 968,2 тис. росіян (українців – 715,7 тис. осіб). Таким чином, росіяни за кількістю емігрантів займали перше місце серед інших етнічних груп [19]. У сумі, на думку С. Савоскула, внаслідок міграційного обміну з Росією за 1989–1999 рр. російське населення України скоротилося на 1,3%, або на 152 тис. осіб, а українське збільшилось на 214 тис. осіб [17, с. 115]. Дані С. Савоскула підкріплюються даними зі щорічної демографічної доповіді «Населення Росії» за 1996 р. під редакцією А. Вишневського, де зазначається, що сальдо міграції росіян в українсько-російському міграційному обміні за 1990-1999 рр. було на користь Росії і становило 162,8 тис. осіб [20, с. 144]. За даними О. Малиновської у 1990-1998 рр. кількість росіян в Україні зменшилась в результаті міграції майже на 240 тис., при цьому 85% від'ємного сальдо склалося за рахунок виїзду до Росії [21, с. 21]. За даними Ю. Арутюняна, протягом 1990–2000 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян.

У регіональному розрізі участь у зовнішній міграції (в першу чергу з Росією) була найбільш характерна для населення східних областей, які мають кордон з Росією – Донецької, Луганської, Харківської, Чернігівської [17, с. 118]. Так, у Донецьку область за 1991–1996 рр. росіян прибуло 82,8 тис., що на 34 тис. (майже на третину) більше, ніж українців. Хоча й від'їзд росіян з області був

не менш інтенсивним [22, с. 21-23]. Найбільш відчутним за величиною був міграційний вплив росіян в 1993–1995-х рр. з міських поселень Донецької і Луганської областей (ці області становили 46,1% загального обсягу міграційного впливу росіян з України) [23, с. 79]. Протягом 1993–1995 рр. з Донбасу виїхало приблизно 80 тис. росіян і 48 тис. українців. В цілому, за даними російських та українських дослідників, протягом 1990-х рр. внаслідок міграції кількість росіян в Україні зменшилась на 240 тис. (максимум 350 тис. росіян). На Донбасі ця цифра становить приблизно 100-120 тис. росіян.

Отже, через природне зменшення (як ми вже зазначали, внаслідок процесів природного зменшення росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 р. 209 479 осіб) і міграційний вплив, росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. 309 479 осіб. А, за даними переписів 1989 р. і 2001 р., за міжпереписний період загальна кількість росіян зменшилась на 758 910. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення пояснюють нам лише часткове (на 43,7% від загального) зменшення росіян за цей період. А де «поділося» ще 476 431 особа (або 54,3%) росіян?

Як відомо, динаміка чисельності різних етносів та їх складу за соціально-демографічними ознаками є результатом етнічних особливостей природного руху населення та його міграції. Але не тільки, як виявилось. Лише демографічні і міграційні фактори не можуть пояснити скорочення чисельності росіян в Україні. Таким чином, причини зменшення варто шукати і в іншому.

Ми підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що значною мірою етнодемографічні зміни відбувалися за рахунок етнічної реідентифікації, відновлення національної ідентичності в середовищі русифікованих українців, переорієнтації етнічних груп з російської на власну або на українську ідентичність. Подібну точку зору висловлює канадський дослідник І. Стебельський, який у доповіді «Чому більше українців і менше росіян від 1989 до 2001 перепису населення України?» на VI Міжнародному конгресі українців (Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.) зазначив, що демографічні чинники можуть пояснити лише трохи більше третини від кількості зменшення росіян України (за його розрахунками сума сальдо міграції та природного руху росіян України за період 1989–2001 рр. була від'ємною і складала 1189,3 тис. осіб, а загальне

зменшення росіян в Україні становило 3 021 441). Отже, майже дві третини від кількості зменшення «залишаються для пояснення соціополітичними чинниками».

Тепер докладніше: набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Очевидно, першорядним чинником демографічних коливань стали зміни у національній свідомості й ідентифікації росіян [24, с. 37]. Варто підкреслити, що більшість росіян є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в першому поколінні. Генетична структура російського населення УРСР у 1989 р. була такою. Серед всього російського населення 56,7% становили ті, хто народився в Україні. Сумарна частка росіян, які народилися в Україні та мігрантів, які мешкали в країні понад 10 років, складала 79,5% [24, с. 37]. До 1991 р. росіяни не відчували себе етнічною меншиною, і в дійсності вони стали нею лише після здобуття незалежності України. Частина осіб зі змішаним корінням, що за радянських часів, в умовах неофіційного панування російської ідентичності, записувалася росіянами, тепер визначає себе українцями. Відзначимо, що переважно в Україну приїжджали росіяни, які були вихідцями з України або членами змішаних українсько-російських родин.

Український соціолог В. Хмелько вперше застосував для подібної етноситуації в Україні термін «біетнори [25], для визначення людей, які певною мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами. При цьому обидві з них можуть мати для особи істотне значення. Поширеність такого феномену засвідчили соціологічні опитування.

У 1996 р., за даними С. Савоскула, серед всього міського населення України з чіткою самоідентифікацією було близько 71% українців і 48% росіян. Відповідно з подвійною ідентифікацією у 1996 р. було 49% росіян та 28% українців [16, с. 91]. Нагадаємо, що за даними опитування громадської думки, в Україні у 1997 р. подвійну ідентифікацію обрали 17,7% «паспортних українців» та 43,3% «паспортних росіян» [26, с. 80-81]. Отже, росіянам України більш притаманна розмита ідентичність як в цілому, так і на регіональному рівні.

Подібні процеси спостерігалися і на регіональному рівні. Так, у 1996-1999 рр. серед населення Південно-Східного регіону за етнічною належністю батьків або одного з них вважають себе росіянами 54% респондентів, українцями – 64% опитаних [17, с. 122]. Фактор батьківщини при визначенні належності до своєї етнічної групи відзначили 32% росіян та 53% українців, фактор етнічного оточення, в якому виріс респондент, відмітили близько 20% українців та росіян [17, с. 124]. У цілому по Україні у 1996–1999 рр. серед факторів етнічної ідентифікації росіян переважала етнічна належність батьків (53%), спілкування російською мовою (32%) та фактор батьківщини (17%) (див. додаток А.9). Також росіяни, які народилися в Україні, значно частіше, ніж росіяни, які приїхали сюди у різні часи, вважають, що етнічна належність не має для них значення. Взагалі 55% росіян та 40% українців визнали, що приналежність до певної етнічної групи не має для них значення [17, с. 127].

При цьому лише 36% росіян та 52% українців Південно-Східного регіону мали чітку ідентичність зі «своєю» етнічною групою. Тобто рівень розмитості етнічної свідомості тут значно вищий, ніж по Україні в цілому. У зазначеному регіоні більшість опитаних росіян (64%) можна віднести до типу маргінальної етнічності (низький рівень ідентичності з обома групами, чітко не виділена етнічна ідентичність, іноді її повна відсутність). Частка українців, які мали такий тип етнічності, у регіоні дещо менша – 48%. Розподіл тих, які зарахували себе до обох національностей (біетнічний тип), виглядав таким чином: 41% номінальних українців та 56% номінальних росіян [17, с. 130]. По всій Україні в цілому відносять себе рівною мірою до росіян та українців близько 1/3 росіян та 1/5 українців [27, с. 79-80]. Отже, в Україні й особливо в її південних та східних регіонах не існує жорстких етнічних кордонів між російським та українським населенням. Таким чином, існує досить широка зона перехідного стану від однієї етнічності до іншої.

У 2001 році, коли проходив перепис, опитування КМІС підтвердили, що серед тих дорослих, які офіційно зараховуються за національністю українцями, кожен п'ятий вважає себе за національністю не лише українцем, але й певною мірою ще і руським, а серед тих, які офіційно зараховуються руськими, кожен двоє з п'яти вважають себе за національністю певною мірою також і

українцями [25]. За даними М. Чаплика, саме така само-ідентифікація характерна для 51% населення трьох областей Східної України – Донецької, Харківської та Луганської [28, с. 75].

Водночас зазначимо, що згідно з даними одинадцяти загальноукраїнських опитувань громадської думки 1994–2004 рр., здійснених Інститутом соціології НАН України за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Соціс», на питання «Ваша національність?» відповіді респондентів не співпадали з даними перепису 2001 р. (див. Табл. 12) [28, с. 115]. Це можна пояснити віковими обмеженнями – в опитуванні брало участь лише доросле населення віком понад 18 років. У той час, як у переписі 2001 р. було задіяне все наявне населення України на момент перепису. Отже, в соціологічних опитуваннях не враховувалось населення віком від 0 до 18 років, а саме воно, напевно, і є основним джерелом зменшення кількості осіб, які ідентифікували себе або були ідентифіковані батьками як росіяни.

Таблиця 5

Розподіл за національністю згідно з даними соціологічних опитувань

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Українець	72,3	69,8	73,2	73,1	74,8	71,6	76,1	74,6	77,4	75,9	76,6
Росіянин	22,4	24,0	22,9	22,7	22,2	23,8	21,4	22,1	19,6	20,7	19,7
Інша	4,7	6,2	3,9	4,2	3,0	4,6	2,4	3,3	2,8	3,4	3,7
Не відповіли	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0

Таким чином, з таблиці 5 видно, що протягом 1994–2001 рр. відсоток росіян коливався в межах показника перепису 1989 р. (22,1%). Крім того, починаючи з 2002 р., відсоток росіян падає і

коливається в межах від 19,6 до 20,7%. Отже, можливо, що зміни в етнічних показниках проявилися у 2002-2004 рр. через залучення до опитування молодого покоління, якому на той час виповнилося 18 років, і воно потрапило в поле зору соціологів.

Зміна у виборі національності скоріше за все відбувалась після народження в сім'ї дитини, і це стосувалося не тільки дітей зі змішаних сімей. Можлива навіть зміна національності на українську у дітей з етнічно однорідних сімей, у яких обоє батьків не належать до української національності. Для цього може бути багато підстав, починаючи з конформістських (зручніше почувати себе у більшості) та закінчуючи перевагою політичної ідентичності над етнічною (я живу в Україні, отже я – українець, незважаючи на мою національність або національність моїх батьків). Якщо припустити, що зміна етнічної самоідентифікації відбувається при народженні дитини і громадянська ідентичність набуває переваги, то можливе зменшення людей з російською ідентичністю й надалі.

Зауважимо, що за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило зміну у виборі національності. Одним з чинників цього процесу можна вважати пріоритет громадянського визначення національної належності в осіб з розмитою ідентичністю, тобто громадянство України автоматично визначає для них і національність.

Висновки

Кількість українців на Донбасі за міжпереписний період збільшилась на 40 870 осіб, росіян - зменшилась на 758 963 особи. Частка українців зросла в регіоні з 51,3% до 57,5%, а росіян зменшилася з 44,2% до 38,6%. Неритмічні напрямки змін чисельності українців та росіян призвели до певних змін етнічної будови Донбасу.

Постає питання, за рахунок чого відбулося збільшення українського і зменшення російського населення на Донбасі? А також вагоме збільшення в регіоні питомої ваги українців? Природній приріст і українців, і росіян протягом 1989-2012 рр. мав

від'ємний характер. За нашими розрахунками, внаслідок процесів природного зменшення кількість росіян у Донецькій та Луганській областях скоротилась на 209 479 осіб, українців – на 409 265 осіб. Відповідно мало б відбутись і абсолютне скорочення українського і російського населення. Але відбулись дещо алогічніші і суперечливіші процеси. По-перше, за період 1989–2001 рр. абсолютне зменшення українців на Донбасі було в рази меншим, ніж росіян (кількість українців на Донбасі навіть зросла на 40,9 тис. осіб, а росіян зменшилась на 759,0 тис. осіб). Хоча суто демографічні показники (темпи природного скорочення, досить незначна етнічна диференціація народжуваності, плідності, шлюби між українцями і росіянами) свідчать про неприродність такого розвитку демографічної ситуації.

Наукова гіпотеза пояснити зміну етнічної структури Донбасу впливом міграційного чинника теж не знайшла фактологічного підтвердження. Протягом 1990-х рр., внаслідок міграції, кількість росіян на Донбасі зменшилась приблизно на 100 тис. осіб. Отже, разом, через природне зменшення і міграційний вплив, росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. приблизно 309 478 осіб. Між тим, загальна кількість росіян за означений період зменшилась на 758 910 осіб. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення пояснюють нам лише часткове (на 39% від загального) скорочення росіян. А «зникнення» решти, ще 449 тис. росіян, можна пояснити, очевидно, соціополітичними чинниками, зокрема процесом етнічної реідентифікації.

Поділяючи таку точку зору, можна досить об'єктивно з'ясувати феномен «зростання» українського населення (попри статистичні дані, які переконливо свідчать про процес природного скорочення українського населення). Отже, збільшення українського населення відбулося не через демографічний бум, прискорені темпи демографічного розвитку чи масштабну імміграцію, а стало слідством масової реідентифікації росіян.

-
1. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М., 1994. – 118 с.
  2. Піскунов В. Теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 3-26.

3. Сергій Піскунов, Володимир Піскунов. Деякі теоретико-методологічні проблеми дослідження етнодемореальності // Піскунов С., Піскунов В. Демографічні дослідження. – Вип. 22. – К., 2000. – С. 123-129.

4. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. – К., 2004. – 432 с.

5. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004. – 204 с.; його ж: Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – 204 с.; Євтух В., Трошинський В., Аза Л. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. – К., 2003. – 200 с.; Євтух В., Трошинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К., 2004. – 230 с.; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – 298 с.; Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 12–24; Чирков О. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця XIX до XXI ст. // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Зб. наук. праць / За заг.ред. В. Сергійчука. – К., 2004. – С. 231–239.

6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями противодії / За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 346 с.

7. Андреев Е. М., Добровольская В. М., Шабуров К. Ю. Этническая дифференциация смертности // Социс. – 1992. – №7. – С.43-50.

8. Піскунов С. В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 95-117.

9. Піскунов С. В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С.94-117.

10. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – 231 с.

11. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

12. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – 147 с.

13. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995. – 132 с.

14. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За

даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – К., 2004. – 345 с.

15. Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [/http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions](http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions)

16. Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 239 с.

17. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – М.: Наука, 2001. – 321 с.

18. Населення України 1993. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1994. – 167 с.

19. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 604 с.

20. Население России 1996. Четвертый ежегодный демографический доклад. Отв. ред. А. Г. Вишневский. – М., 1997. – 40 с.

21. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К.: НІСД, 1997. – 231 с.

22. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / М. О. Шульга та ін. (уклад.); Представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 36 с.

23. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования - К., 1979. – 146 с.

24. Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. – 1996. – №11. – С. 33-39.

25. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://www.dt.ua/1000/1030/53764/](http://www.dt.ua/1000/1030/53764/)

26. Белецкий М. И., Толпыго А. К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. – 1998. – № 4. – С.74-83.

27. Орлов А. В. Украинцы и русские: современные параметры этнокультурного взаимодействия / Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы междунар. науч-практ. конф. (24-25 октября 1996 г.) / Н. А. Шульга (отв. ред.). – К.: Украинское общество русской культуры «Русь», 1997. – С. 78-82.

28. Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект: дис. ...канд. істор. наук. – Донецьк, 2007. – 255 с.